Осінь. Широке вікно навскіс перетяте вигнутою виноградною лозою. На ній тріпочуть тонкі, прозоро-жовті листочки, їх візерунок навертає до думки про старовинні гобелени. Сонячний промінь пронизує листя наскрізь, воно поволі темніє, тліє, розсипається рудим попелом.

Усе містечко в тихому шурхотінні листя. Невпинний шелест його у повітрі й на землі, під ногами. Він наповнює все довкола, віддаляючи гуркіт автомобільних моторів і звуки людських голосів кудись далеко, у безвість.

Врізані в синє небо дахи в червоних панцирах черепиці. Розігріті сонцем, вони, мабуть, теплі на дотик. Контури дахів і недалеких гір творять природну, тривку єдність. Замкнуте, одвічне коло.

Останні червоні, солодко-пахучі ягоди яскріють на довгім гнучкім пагіллі в малиннику.

Важкі, теж останні, кетяги чорного й рожевого винограду. "Ізабелла", "рислінґ". Назви урочисті й витончені. Виноград перестиглими ягодами скапує вниз, у суху траву, на світло-медове листя. Осіннє яблуко "джонатан" чекає перших приморозків. М'яку, соковиту грушу смачно скльовує птах. Ще свіжі голівки дрібних хризантем на високих, ослаблих уже стеблах. Стебла ось-ось всохнуть, зламаються, і тоді білі й брунатні зірочки звільнених квітів попливуть без вороття за вітром.

Бджоли. Ще й досі носять у вулик жовтогарячий, синій і червоний пилок на обважнілих прозорих крильцях. Втомлені, майже знесилені, здійснюють своє одвічне призначення.

Маргарита, ставши на коліна біля вулика, в молитовній зачудованості спостерігає за ними. Це може тривати годинами.

— Вважай, — сміється Богдан, — щоб сама часом не стала бджолою.

— Ти мене й поміж бджіл упізнаєш. — тихо відказує Маргарита. Вона зараз в елегійному настрої.

— А що, це зовсім просто: котра нічого не робитиме, то й буде моя Ґіта!

— Позирайте на нього! То я ще мало роблю? Не дам сьогодні вечері — будеш знати.

— Ой, ні, на Ґітиних руках білий світ тримається, то я лише пожартував, — відразу поступається Богдан. — Хочеш знати: твої стелажі в бібліотеці — як справжні соти, а ти поміж ними — бджілка. Невсипуща бджілка.

— О! — Радіє Маргарита, полишає бджіл і йде до хати. — Будемо сьогодні пекти крумплі. Клади вогонь, Богданку.

— День, день, білий день, — Мугикає Богдан. — Вставай, милий, клади вогень...

Я знаю: картоплю пектимуть задля мене. Так буває щоразу, коли я приїжджаю до них. Задля мене — поїздка в гори і печена картопля. Вони завжди влаштовують такі осінні свята, це вже наш ритуал. За шість років я встигла звикнути до того, що Богдан називає мою сестру по-тутешньому, і часом сама кличу її Ґітою. Я полюбила її довгі й по-дитячому докладні оповіді про бібліотечні справи та звички бджіл. Богдан усе це вислуховує, мабуть, всоте, однак завжди виявляє щире зацікавлення. Сам >ке пильно оберігає свої професійні таємниці навіть від дружини, йому байдуже, що в маленькому містечку люди й так один перед одним відкриті, як на долоні, з усім своїм життям. Богдан зроду не здатний просторікувати про справи, а вже щодо своєї медицини — то й зовсім не дозволяє собі вимовити пустого слова.

Я звикла до неговіркої вдачі Богдана й до того, що моя молодша сестра — заміжня й мати п'ятирічного хлопчика, а ось до цих осінніх свят не звикну ніколи. Щось таке вони в собі мають...

Маргарита перейняла місцеву говірку ("а як же інакше, люди скажуть, що горда, коли по-їхньому не знатиму"), та й я вже не прошу перекладати, коли вона говорить "оболоко" замість вікно чи там щось інше.

— Погляньте на них! — обурюється Маргарита. — А ще мене неробою дражнять! Хліба не купили! Гони, сестричко, по хліб.

— Не хочу, — кажу я. — Обійдемося.

— Е, ти як знаєш, а я не обійдуся. Люди кажуть: дурне сало без хліба, чи ти забула? Вибери хоч огірків та помідорів із діжки, — наказує вона вже десь за хвірткою, бо встигла "осідлати" велосипед і "погнала" по хліб.

До ночі ще далеко, а містечко поступово охоплює темінь. Світло високого місяця тут завжди здається містичним, ірреальним, воно ніби не проливається на землю, а застигає високо, навіть не сягнувши гір. І чомусь звідтіля, з гір, мені вже вкотре вчувається крик оленя. Розумію, звичайно, що це неможливо, гори надто далеко, та щовечора прислухаюся: ану ж і справді?

Хліб уже лежить на кухонному столі.

У заіржавленому, часто вживаному начинні, котре з вигляду нагадує велику шашличницю, — пекельно розжарене вугілля. Печуться крумплі (картопля, мандибурка, бараболя, бульба, як ще?).

Від вогню струмує тепло. Моя права щока палахкотить, лівій — холодно. На довгі шампури з дерев'яними ручками Маргарита нанизала

по великій цибулині й добрячому шматкові солонини із шкуркою. У червоному відблиску жару цибулини здаються ще округлішими, ніж є насправді, і густо-золотими. За якусь хвилину до того, як уже спечеться закладена в жар картопля, цибулю й солонину починаємо зашкварювати. Це воістину ритуальне дійство. З яких воно часів? А чи й початку не має?

Вихоплюється високе полум'я — жир стікає на жарини, сичить. Золотава округлість цибулі м'якне. Шкоринка солонини чорніє. Треба опустити шампур вістрям уділ, тоді краплі стікатимуть на цибулину. Богдан, як чаклун або жрець, одним спритним рухом вихоплює спечену бульбину, вона така ж чорна, як погасла вуглинка, і я дивуюсь, як безпомилково він видобуває саме картоплю, адже зовсім стемніло. Однак розпитувати даремно — він тільки усміхнеться й розведе руками. Бульба обпікає долоні. Надлуплюю її — вона готова. Богдан вибирає з жару решту, кидає в металеву сітку, ніби не відчуваючи, яка та картопля гаряча; протрушує її в сітці, щоб облетів попіл. Від цього несподівано вистрілюють доокруж крихітні, як вогняні комахи, іскорки. Розтинаємо кожну бульбину навпіл — вона тепер парує на імпровізованому столику (два табурети зсунуті докупи й накриті папером). Маргарита заворожено стежить за кожним рухом чоловіка. Я відводжу погляд, намагаючись бодай щось побачити поза нами, у світі, що лежить за межами наших простих і добрих родинних стосунків. Маленький садок — наче стіна, що не дає сягнути кудись далі. З-за ледь помітного у темряві стовбура старої груші (я не бачу, тільки знаю, що там — груша) на мене дивиться сумне, мудре око лагідного оленя. Ніхто більше не помічає цього. Нікому я не вказую на оленя. Повірити в нього було б зовсім неможливо, якби я напевно не знала, що його намалював колись давно художник Ніко Піросмані. Олень зараз тихо стоїть біля груші, світло місяця врешті пробилося крізь густу темряву, що впала на землю, і тому оленя дуже добре видно. Він зовсім непорушний, навіть трохи статичний, ми пильно придивляємось одне до одного. Задля чого він аж сюди прибився, як опинився тут?

Путі людської пам'яті несповідимі.

* * *

Я хотіла побачити в Тбілісі будинок, де жив художник Ніко Піро-смані в останні свої дні. Може, сам Ніко насміявся б із цього бажання, бо й справді — чому не посміятися? Поки був живий, і йому так само, як мені, або й ще більше, потрібна була людська доброзичливість, щирість і прихильність, він нічого не мав. А тепер, коли йому давно вже й того не треба, ним усі цікавляться. Так і лізуть у душу, хоч бери та ховайся й по смерті від людського ока. За життя — від прискіпливого й байдужого, по смерті — від настирливого, цікавого. Перший-ліпший всезнайко і сноб, потрапивши до Тбілісі, вважає своїм обов'язком оглянути виставлені в музеї картини Піро-сманішвілі, попліткувати про його безтямну закоханість у зрадливу танцівницю — француженку Марґариту, задля якої Ніко спродав свою молочну крамничку, купивши натомість цілий віз троянд для коханої; а ще, проштудіювавши кілька книжок із мистецтва, той сноб візьметься порівнювати Піросмані з французом-"митником" Руссо, процитувавши когось із авторитетних знавців, або ж із Катериною Біло-кур чи старим Никифором і, округливши премудрі вуста, пирсне зневажливо-іронічним здивуванням: як, ви не знаєте Піросмані?!

А й справді, хто знає Піросмані?

Мене щоразу скеровували в інший бік. "О, Ніко!" — заблищавши дикуватим чорним оком, розуміюче вигукнув молодий тбілісець і з доброзичливою хапливістю, плутаючи грузинські слова з російськими, пояснив, як пройти до будинку, де минули останні дні життя Піросмані. Уважно запам'ятовуючи, я двічі перепитала, коли звертати ліворуч, коли йти навпростець. І все ж нестямилась, яким чином широченний і залюднений бульвар ураз завів у безвихідь. Праворуч височіла прямовисна скеля, чорний камінь здавався велетенським неторканим монолітом, який не здужала б потрясти навіть світова катастрофа. А все ж десь прокралися тонкі, мов павутинка, розколини, бо скеля була волога: крізь камінь просочувалася вода, ближче до долу перетворюючись на дзюркотливі патьоки й спливаючи безнастанно мені під ноги. Зеленими плямами повиступав од вологості мох. Десь над

головою в мене простиралося небо, я щойно бачила його, але тепер звела очі вгору з острахом і сумнівом. Світ і там, угорі, затуляла важка скеляста брила. На вершечку її, ледь не під самими хмарами, стояв зовсім сучасний і без будь-яких архітектурних премудрощів будинок. Невідь-як, інтуїтивно, мабуть, я зорієнтувалася, що це готель, із котрого так недавно й з добрими надіями вийшла на проспект Руставелі, однак, здавалося, дороги назад, до готелю, вже не віднайду. Доброї півгодини тому мені й на думку не спадало, що готель збудований на скелі. Тепер він стримів наді мною так високо, що аж ніби похитувався, загрожуючи не втриматись на тій висоті.

Отже, скеля моторошно, гнітюче, якось під кутом нависала наді мною, вузька дорога тулилася чимраз щільніше до підніжжя того кам'яного, сліпого монстра, такого несподіваного посеред міста, і виглядало на те, що за якийсь десяток кроків доріжка вислизне з-під моїх ніг, ставши ниткою, майне під землю, й зникне, потягнувши за собою й мене.

Майже впритул до скелі, торкаючись одне одного вітами, росли старі дерева, назви яких я не знала, а поза ними, ліворуч, уздовж Кури, тяглася рівна, широка набережна. Я бачила ріку, золотисто-червоні спалахи якої дражнили зір, коли сонце виривалося на свободу з-поміж сірих осінніх хмар; бачила площину набережної і такий самий рівний протилежний берег. Там стояло місто, спираючись спинами будинків на високі скелі, що, напевно, були надійним захистом для жител і не жахали людей, як-от ця, наді мною. Будинки й схили гір відсвічували червонястими, зеленкуватими й цеглястими барвами, вони здавалися теплими й доступними. У цьому переконанні утримувало й те, що по той бік річки, куди було перекинено міст, спокійно ходили люди. Та тільки вибратися туди з моєї безнадійної самотини не було найменшої змоги, бо поміж мною та мостом, наче на невпинному, як перпетуум-мобіле, екскалаторі, сунув уздовж дороги суцільний потік машин, і навіть найобережніша спроба прослизнути на той бік рівнялася самогубству.

Існував тільки один-єдиний спосіб порятунку: завернути назад, до того місця, де чорноокий земляк Піросмані збив мене з пуття, порадивши йти в цей бік. Чи то я сама заблукала й збилася на манівці?

Довелося повернути.

"О, Піросмані", — задумливо і з сумовитим пієтетом прошепотіла стара грузинка у чорному вбранні й тонкою худою рукою вказала на височенну гору в зовсім іншій частині міста: "Там, там той дім, — запевнила вона. — Ти, я гадаю, не тутешня й тому зовсім не звична спинатися на такі крутосхили, але спробуй. Я, мабуть, утричі старша за тебе, а однаково піднімаюся туди, на гору, до його домівки, бодай раз на рік, здебільшого восени, в таку гарну, як сьогодні, погоду, то чому б і тобі не спробувати піднятися?"

Там, де я опинилась, послухавши поради старої грузинки, уперто дерлися вгору маленькі будиночки, усі з різьбленими дерев'яними галереями і приналежними старому Тбілісі атрибутами, так старанно й докладно описаними кожним, хто побував там, що годі додати до цього опису щось нове. Здається, ніби кожна додаткова деталь тільки зіпсує вже готову картину, перекреслить її викінчену завершеність і зруйнує ідеальну відповідність її з дійсністю. А попри все кожен прагне щось додати, бодай маленький штрих, мазок, бодай дрібку, а таки ж свого власного враження чи пережиття.

З-під ніг вислизали, не зрушивши, проте, з місця, старі, вичовгані (або й відполіровані) сотнями, тисячами підошов камені. Округлі, різнокольорові, увігнані в землю, як величезні цвяхи, вони також творили своєрідну картину, варту пильної уваги. Назустріч мені уздовж, — але ні, яке там уздовж і назустріч, хіба скажеш так про звивисту, круту вуличку? Скоріше — на мене згори вивергалась автомашина, вантажена колодами. Вона виникла, як у кошмарному маячінні, й навряд чи годна була спуститися униз вузькою, у три кроки завширшки, вуличкою, от хіба що рознесе, розтрощить, розметає навсібіч маленькі, хиткі, порохняві й крихкі будинки з химерними галереями, старими

дверима й деренчливими віконницями та розвішаними навпроти сонця барвистими килимами; і вслід за безоглядною, як знавіснілий слон, машиною утвориться руїна, підніметься у піднебесся жалісний плач та лемент. Але ні, все гаразд. Обійшлося. Машина нікому не вчинила біди. Не торкнула навіть тонкої, беззахисної чинари, хоча петляла вниз із такою швидкістю, що я ледь встигла відскочити й притулитися до дверей одного з будиночків, якому, на мою думку, загрожувало невідворотне знищення.

Вуличка вибралася з міста; пахло травами, які не розрізнити, не розпізнати й не назвати. Вітер покірливим псом лягав спочити в тих пахощах, а потім знову зривався, немов намірився когось наздогнати. Внизу лежав Тбілісі. Тепер ніщо не тиснуло на плечі, всі скелі опинилися під ногами, і можна було присісти на плескатий камінь, щоб передихнути бодай хвильку. До сірого стовбура обдертого, давно всохлого дерева зеленою чіпкою ящіркою прилипла гілка плюща. Сніг на далекій вершині гори нагадував охайну шапочку старого свана. Вітер знову повернувся, мабуть, він гайнув був щойно на старий тбіліський базар, бо сплуталися, перемішались усі запахи, зникла духмяна чистота вільних гірських трав, і ніздрі забивав спогад про зелену шкоринку не визрілого ще мандарина, про гарячу міцну каву й траву киндзи й барбарису, а також про великі зубці квашеного часнику, й гостроту ткемалі, і солодкий смак дині та винограду.

"Послухай, а що ти тут сама-одна робиш?" — запитав довгообразий довгоногий грузин; він ніс величезний кошик, може, це з того кошика якраз і линули з вітром усілякі запахи, бо вмостились там дині, виноград, притулився скромно білий часник, стирчало обсмалене на лютому вогні руде, як аджика, стегенце молочного ягняти й цікаво визирала на світ закоркована кукурудзяним качаном пляшка вина.

"Мене запевнили, що десь тут поблизу є будинок, в якому жив Ніко Піросмані, от я й шукаю той дім".

"Ох-хо-хо! — реготав щиро перехожий, опустивши на землю свою ношу з мільйонами запахів. — Піросмані! Тут жив Піросмані? Хто вигадав таку нісенітницю? Ніко — на безлюдді? У глушині? Та нізащо в світі!" — Від невтримного реготу в нього потекли сльози по розчервонілих щоках, вітер схарапуджено зірвався з місця, хмари шугонули поза гори, небо зробилося сліпучо-чистим. І в його синяві я побачила відбитий образ Тбілісі, перерізаного темно-бурою спіненою Курою. Чоловік трохи вгамувався й тихо, лагідно пояснив: "Я то вже напевне знаю, де жив Ніко. Можеш мені повірити. Йди ген туди", — махнув він рукою зовсім невизначено, навмання, але годі було уточнити напрямок, бо перехожий із кошиком за мить був надто далеко, щоб розчути моє запитання. Хитка постать маліла й маліла в кінці стежки.

Часом трапляється: силкуєшся пригадати вірш. Бракує одного-двох слів, щоб усе стало на місце й виникла цілість, але слова ніяк не з'являються в пам'яті і з'явитись не можуть, бо насправді й вірша самого докладно не знаєш, а так, чула десь випадково. Подібне трапилося зі мною в Тбілісі. Я вперше опинилась у місті, а мені здавалося, наче достеменно знаю (впізнаю) кожен ріг вулиці, і варто ступити один-два кроки, щоб натрапити на потрібний будинок, ба навіть у будинок той я ніби навідувалась безліч разів дотри, та ніяк не можу згадати, в котрий бік слід ступити крок чи другий.

Піднімаючись угору кам'яними сходами, вже позбиваними й затертими, я відкрила для себе велику, помпезну й до безглуздості пихату будівлю. Сходи вели просто до широких вхідних дверей і далі, далі, їм кінця не було, але вони таки привели у довжелезну залу, настільки довгу, що в перспективі вона звужувалась — темно-червона її барва ставала у глибині майже чорною. На розставлених уздовж зали столиках були викладені в кришталеві вази жовті, майже прозорі груші, так само прозорий, довгастий, як шліфоване янтарне намисто, виноград; розрізані навпіл гранати поблискували рубіновим соком, і та червінь відбивалася в білих гладеньких щоках яблук. Пляшки з тонкими шийками стояли поряд із вазами, а на червоних серветках світилися келихи, і в білих тарілках жовтів тонко нарізаний сир, прикрашений

стручками перцю й ніби мережаними листками пахучої зелені. Я сіла при одному із столиків, офіціант, наче тільки того й чекав, виник тут же, спокійним і вивіреним рухом відкоркував пляшку, вточив у келих червоного вина. Вино мало чудовий, але зовсім незнайомий смак. Мені такого не доводилось досі куштувати. Офіціант усе ще тримав у руці пляшку, наче був певен, що я попрошу долити вина. На етикетці виднілася маленька репродукція з картини Ніко Піросмані. Зображуваний там кошик нагадував той, що його ніс перехожий грузин. Вино називалося "Піросмані". Усе це скидалось на нечуване святотатство, до якого й мене долучили якимось робом. Власне кажучи, належало підвестися й піти, але офіціант, хоч зовсім не заохочений моїми словами й видом, — я уперто й невдоволено мовчала, — подав тацю з наїдками і заставляв ними стіл, і гіркувато-гострі, смачні запахи дражнили уяву, пливли вздовж зали, а з одного її кутка долинала тиха мелодія застольної грузинської пісні — мравалжамієр: хтось там старанно й зумисне притишував, загамовував свій голос, щоб, не дай Боже, не порушити якоїсь тільки цим людям видимої й зрозумілої гармонії, бо для мене тут усе навколо існувало зосібна, не пов'язане між собою, ба навіть у дисгармонії. І все ж таки, попри все це, співіснувало, не ламалося.

До зали увійшли, трохи несміло, як і я перед тим, роззираючись, чоловік і жінка, сіли неподалік, мовби саме моя присутність додавала їм певності й свободи. Я подумала, що ці двоє щойно здолали довгу й нелегку путь і мали намір трохи перепочити, приглянутись одне до одного. Оточення вони майже не сприймали, і все ж воно якось сковувало їх, заважало їм. Жінка торкнула пальцями виноградне гроно у вазі, ягоди покотилися їй на долоню, вона тихо засміялась, мабуть, дотик був лоскітливий і приємний. Мужчина закурив, дим миттю розвіявся, та жінка нетерпляче ворухнула долонею — і її супутник погасив сигарету. Тепер він узяв до рук пляшку з вином, приглянувся і показав жінці етикетку. Реакція жінки була для мене зовсім несподіваною: жінка щиро зраділа з того, що вино хтось назвав "Піросмані". Про це я здогадалася з усміху: так усміхаються тоді, коли нежданно, несподівано зустрінуть давнього знайомого або й приятеля і

почують від нього щось приємне. Ім'я Піросмані заспокоїло, потішило її, порятувало від скованості й непевності, поєднало з усім на світі. Вона вже не почувалася тут чужою. Піросмані підтримав її у чомусь. Тоді я подумала: так, справді, нічого лихого немає в тому, що вино назвали іменем художника, який сам знав смак вистояного виноградного трунку, цінував його і малював на своїх картинах людей, котрі не зрікалися товариства й застілля.

Виходячи, я боялась озирнутися назад, щоб знову не побачити безконечної перспективи темно-червоної зали, щоб ті двоє, чоловік і жінка, не подумали, ніби я приглядаюся до них.

* * *

Жовте листя осипалось і лягало під ноги, одного листка було цілком досить, щоб прикрити червонясту тротуарну плиту.

Десь там, на вулиці, як і вчора, і позавчора, дітлахи згрібають на купи опале листя і спалюють його. Вогнища спалахують одне при одному вздовж вулиці, мені аж боязко, чи не загоряться дерева. Уздовж вулиці ростуть здебільшого горіхи.

Темрява, майже по-літньому тепла, насичена духом багать, пересихає, шарудить, її, здається, можна розтерти в пальцях, як горіховий листок, — і враз вона теж спалахує, бризкаючи іскрами, довкола стає на мить видно, але тільки на мить, поки не перегорить темрява, не осиплеться сірим попелом.

Світ пахне сухим листям і димом, я пахну сухим листям і димом, мабуть, сама ось-ось займуся золотавим полум'ям, і воно стрельне високо вгору.

До ранку вітер розвіє, рознесе попіл, а вділ опаде ще більше листя — і можна буде знову палити його. Це ніколи не набридає. Дітлахи навколо

вогнищ притихлі, мовчазні. Тіні. Язичники, замислено задивлені у вогонь. Десь між ними і сестрин малюк.

Маргарита все ще пильно стежить за кожним рухом Богдана. Ані краплини товщу не пропаде даремно: ледь розігріється солонина — і ми вже кладемо її, не знімаючи з шампура, на білу, в чорному кожушку картоплю, що поблискує до вогню підталими крупинками солі. Струшуємо краплі жиру над грубо накраяним чорним хлібом;

хліб просякнутий смаком солонини й диму. Помідори й огірки, подані до столу, ще не зовсім укисли, але вже увібрали в себе дух часнику й кропу. У склянки наливаємо червоне вино, трунок спалахує рубіновими блискавицями — це теж від вогню. Я спершу мала намір запитати, як зветься вино, але чомусь роздумала. Цибулю й солонину знімаємо з шампурів. Великі шматки солонини, підрум'янені до темного, брунатного кольору, тнемо надрібно, поклавши поверх хліба й картоплі. Усе це чиниться швидко. Якомога швидше, щоб картопля не вистигла. Вона й справді не встигає охолонути, але ми не обчищаємо її. Богдан регоче: де там, крумплі, на його думку, вже задубіли, от якби одразу, з самого жару! "Як йому вдається розжарену бара-болину втримати в пальцях, як він висмикує її з вогню?" — знову думаю я, але тепер не допитуюсь. Не хочу вимовленими вголос словами порушувати ритуалу людей, коли вони повагом і урочисто споживають разом просту й невибагливу страву. Здобуток людської праці. Хліб насущний. Осінній бенкет, хмільний навіть без хмелю. Одним лише запахом осені хмільний. Бенкетуємо. П'ємо червоне вино. Зовсім як на картинах Піросмані. Ніко любив щедрість і гостинність.

* * *

Тепер я знову блукала вуличками старого Тбілісі, минуло вже багато часу, відколи почалися мої пошуки домівки Піросмані, мало б уже добре звернути за полудень, ба ні, мало б уже й вечоріти, голод почав докучати по-справжньому, а день чомусь і досі стояв у зеніті, і знову здавалось, наче опинилася вдруге в тому ж самому місці, ні, я таки

справді була вже ось тут, впізнавала все: і дашок будинку, і сизуватий камінь, що правив за приступку, й високий паркан, котрий ховав за собою таємницю чужого подвір'я, однак тоді, за першого разу, тут не було жодної вивіски над вікном, а тепер вона виразно, трохи навіть нахабно лізла в очі, напиналася на зеленкуватій стіні — рудий прямокутник із тонким химерним плетивом грузинського алфавіту і з примітивно (боронь Боже — не під Ніко Піросмані?) вималюваним гроном винограду в зеленому листі. Галасливі й балакучі молодики намагаються прилаштувати ще одну подібну вивіску над входом до маленької, ледь помітної крамнички, де торгували хлібом, — я увійшла в крамничку, купила лаваш і, всупереч своєму переконанню, що їжа на вулиці не смакує, вломила шматочок і проковтнула. Лаваш виявився свіжим і смачним. Біля обочини поряд із магазином виникла чи, може, стояла й раніше невелика автомашина, старий "фіатик", на якому було написано: "Кінозйомочна". Рідну кирилицю я розшифрувала без труднощів, і стало одразу зрозумілим, чому так усе змінилося на вуличці. Досить лишень з'явитися машині з таким написом, як найдивовижніший клаптик землі відразу стає звичайним банальним майданчиком, де знімають кінофільм, а райський ландшафт може бути всього лише "планом": першим, другим, десятим... Чи десятого не буває? Мені спало на думку, що тут могли знімати фільм про Ніко Піросмані.

"Що? Піросмані?" — багатозначно перезирнулись між собою молодики, на мить вгамувалися, замовкли і знову заговорили швидко й навперейми, кожен тицяв вказівним пальцем у інший бік, переконуючи і мене, й своїх колег, що художник Ніко Піросмані жив саме там, он у тому кінці міста.

У своїх безнадійних пошуках я подалася врешті вниз, до центру Тбілісі, і мене оглушили пронизливо-голосні звуки незнайомих інструментів, крик, сміх — на площі безліч люду зібралося подивитись старовинну виставу. Починалося свято — берікаоба. Я подалася за всіма, з несподіваною радістю й здивуванням усвідомивши, що розумію кожнісіньке слово, вимовлене поряд, і мені, як і всім довкола,

незрозуміло тільки одне — як і звідки взялися беріки в Тбілісі, тим більше посеред осені. Справді, я ж чула, що звичайно в давнину беріки вирушали в мандри наприкінці зими чи вже зовсім весною, а тепер-от, за крок до зими? Чи забули старі звичаї? Однак, чи не все одно, об якій порі року обізвалися на тбіліській площі зурни? Музика щосили надимає щоки, звук маленького інструмента чутно здалеку, і опертися йому нема сили. Перебрані на вовків та ведмедів, актори-беріки заходили в кожен будинок уздовж проспекту. Беріки так чудернацько й незвичайно виглядали на сучасній вулиці, що рух припинився, шофери й пасажири, не ремствуючи, виходили з машин, рушали вслід за акторами, за звуками веселої зурни, забувши про свої машини й свої клопоти, покинувши все напризволяще. Клаксони трубили самі собою, підіграючи зурні.

Над юрбою панував один лише чоловік. Він стояв на котурнах, бо навряд чи могла вродитись така височенна людина. Чулися звідусіль вигуки: "Абел, Абел!" Отже, це був Абел, уславлений беріка, знаменитий актор і вигадник, кажуть, він мандрував далеко світами, бував і в Африці, і в Америці, і десь далеко на Сході. Та навіть якщо це тільки байки, вигадані самим актором, все одно Абел так цікаво й премудро оповідав про свої мандри, що навіть недовірливі слухали, одвісивши з подиву губу. Я до цього майже нічого не знала про Абела Ревазішвілі, якщо не брати до уваги коротких рядків у якійсь книжці про грузинський театр. У Тбілісі, на колишній Гунібській площі, була влаштована арена, наметом служило тільки небо, і на арені виступав Абел, і тоді тбілісці зрікались усіх інших розваг, щоб подивитися й послухати його. Було ж у старому Тбілісі понад добрих сто літ тому чимало всяких видовищ і театрів: великий конячий, ляльковий, собачий, а в балагані на Еріванській площі виступали комедіанти на конях та на канаті, в будинку старої гімназії містився механічний театр, де п'єси розігрували автомати (авжеж, куди там нинішнім роботам, до цього вони ще не брались), окрім того, існувала собача комедія, а на довершення всього грав оркестр богемських музикантів. Однак понад усе в старому Тбілісі любили трупу Абела Ревазішвілі. Правда, десь о тій порі було відновлено в місті діяльність професійного театру, але це

зовсім інша річ. Абел зоставався Абелом, без нього годі було уявити Тбілісі. Оце й усе, що я знала про Абела, бачити ж його тим більше не могла: наші життя розминулися в часі. Та вистачило почути його ім'я, щоб ураз прийшов здогад, як міг виглядати знаменитий Абел. Погляд його всевидючих і добрих очей кольору грузинського неба обіймав одразу і майдан, де зібралися люди, і далекі гірські вершини, поза якими бував мандрівний актор. На густому мідного кольору волоссі дивом трималася шапочка з пером, червоний оксамит куртки веселою цяткою яскрів угорі, і десь аж під хмарами обізвалися кастаньєти — Абел на своїх високих, тонких котурнах замислив танцювати лезгінку. Натовп розступився, дав простір. Та зовсім зненацька, як і розпочався, танець скінчився. "Агов, Абеле, та що ти, чому не танцюєш?" — гукнули, голос був самотній, із віддалі й одразу розчинився у тиші. Абел стояв посеред натовпу, без котурнів. Процесія акторів і тбіліського люду спинилася біля занедбаної, занехаяної хижі, я ладна була заприсягтись, що досі її тут не помічала, вона виникла щойно, бо як же могла існувати така халупа поміж високими, імпозантними багатоповерховими будівлями? Це вибрики й жарти беріків, не інакше, це вони, чаклуни й ворожбити, взяли та й устромили тут цю хатину і зупинилися саме біля неї, а вслід за ними і весь люд. Але у відчинені навстіж двері хатини ніхто не вступив (як ніхто й не вийшов із неї), площа затихла разом із акторами, ніби кожен знав причину, що змусила замовкнути невгамовних досі беріків, і тільки я нічого не тямила, тому поцікавилась, у чому річ. Але той, до кого я звернулася, приклав палець до вуст, звелівши мені мовчати, а вже коли хід рушив далі й люди загомоніли, хтось сказав: "Невже ти не знала? Тут помер Ніко Піросмані, той, що малював вивіски й розважався з веселими кінто... Кажуть, начебто він великий художник, він бачив душу Грузії, хоча хто його відає? Та хай там як, а беріка ніколи не ввійде в дім, який навідала смерть, він шанує жалобу".

Щосили проштовхуючись назад, я намагалася вибратись із натовпу, повернутися до того дому, та люди тягнули мене за собою, несила було перемогти натовп — ніби плисти проти течії широкого потоку; я почувалася дрібною краплинкою, не здатною на будь-який вчинок, кожен мій рух залежав од волі й руху натовпу, я належала юрбі й

залежала від неї, вона не дозволяла мені вчинити щось усупереч її волі, змушувала мене розчинитися в потоці, і розпачливо, без надії опираючись, я йшла далі й далі від занехаяної домівки Ніко, котрої, зрештою, могло вже й не бути на старому місці.

Ураз, долучившись до сумної, тихої мелодії зурни, зазвучав оркестр, зурна ж ніби згасла. Я побачила зовсім поряд шестеро високих молодих музикантів, вони були красиві й зажурені, вбрані в червоні куртки з позументом, у білі штани й білі шапки з галунами, їхній одяг не пасував до їхнього настрою. Всі шестеро здалися мені рідними братами Абела. Маленький чоловічок, не сягаючи й плеча тим музикантам, диригував оркестром. Він ішов, повернувшись до музик обличчям, хутенько й дрібно задкуючи та озираючись, щоб не спіткнутися, але при тому не губив ритму й ніби тримав у руках дивну мелодію; я ще ніяк не могла зрозуміти, чому ця мелодія така чудна, я напевно знала, що чула її вже безліч разів, а водночас усе в ній було незнайоме й несподіване. Вуса диригента, чорні й настовбурчені, здавалися фальшивими, накладними, і це був єдиний дисонанс у всій картині — шестеро молодих музикантів із сумною мелодією й тужливими очима та маленький верткий диригент перед ними.

"Це все Абел", — пояснили мені пошепки. — "Що Абел?" — не втямила я. — "Це все Абел, він прикликав сюди музикантів із Кутаїсі, з оркестру князя Давида Еріставі, це задля Ніко грають кріпаки князя, і он їхній диригент. Колишній капельмейстер, а, отже, навчив кріпаків грати мелодії Штрауса". Невже все діялося насправді? Шестеро молодих кріпаків дійсно колись грали в Кутаїсі, у князя Еріставі, і їх запросили до себе князеві приятелі, зачаровані грою музик, для яких інструменти й ноти були виписані з-за кордону. Навчав юнаків мистецтву гри відставний капельмейстер, який виявився талановитим

диригентом і отримував на службі в князя аж 110 карбованців у рік на всьому готовому. Але ж вони страшенно давно минули в часі, от хіба що з Абелом стрічалися, а вже з Піросмані, тим більше зі мною, — зовсім ніяк, то невже я могла побачити їх?

Однак, дивною була зовсім не присутність оркестру, який з'явився на тбіліському проспекті серед білого дня, — якщо добре поміркувати, такі хлопці без довгих балачок погодилися б провести в останню путь свого побратима-художника, навіть якби князь Еріставі не дозволив їм податися до Тбілісі; такі хлопці хоча й були кріпаками, і хоч би що загрожувало їм, не мусили питати дозволу князя, якщо вважали своїм обов'язком поховати побратима. Ні, я дивувалася з того, що оркестр грав мелодію Йогана Штрауса, досконало виводячи кожну ноту, без дрібки фальшу — а звучала вона тужливо, похоронно. "Вони грають на честь художника Ніко Піросмані", — знову почулося в юрбі, а ще десь далі гукнули, коли виникла пауза в мелодії: "Ти збожеволів, чи що, Абеле, та ж ті хлопці знають грати лише вальси й польки, ти ж не на весілля їх запросив!" — "Авжеж, не на весілля, — погодився Абел, знявши з голови шапку з пером. — Та вони грають так повільно і тихо, що не потривожать нашого Ніко... Хіба йому не припала б до душі така музика?" Диригент змахнув паличкою. Музики грали сумний вальс Штрауса, віддаючи останню шану Піросмані. Ще мить — і все могло розсипатися, розлетітися, та час уперто утримувався на вістрі голки. Світ був несправжнім і дуже реальним водночас. Навпроти мене у вітрині крамнички стояла виставлена для огляду і на продаж репродукція однієї з картин Піросмані: олень дивився на світ і на людей незглибимо сумним поглядом, ніби докоряв за щось — і вибачав усе. Так само дивились із інших картин Ніко жінки і діти. Точнісінько такою ж була мелодія, яку грали оркестранти.

На зворотному боці оправленої в стандартну тонку металеву рамку картини тримався маленький квадратик паперу: ціна репродукції — три карбованці вісімнадцять копійок, виготовили її в якійсь артілі. А чом би й не так? Хіба не малював Ніко вивіски, звичайнісінькі вивіски для духанщиків — за вино й хліб? І хто знає, в чому більше сенсу, в тому, що картини Піросмані виставляють у світової слави музеях чи коли в якомусь домі на стіні висітиме ця репродукція, і мале дитя, ледь усвідомивши себе, побачить і сприйме її, як частку всесвіту. Сприйме, зустрівшись із поглядом оленя.

Ніко міг жити і там, і тут, і он там. Яка різниця? Він жив усюди. Це точнісінько так само, як у Карпатах, на Гуцульщині, коли ти вже ледве знаходиш сили, піднімаєшся все далі й далі в гори, і кожного стрічного розпитуєш, чи то тут врешті можна зустріти гуцула, а стрічні розводять руками: "Ні, звідки, гуцули — не тут, а ген там, вище!" — і ти йдеш туди, куди тобі показали. І не відаєш, що стрічний чоловік, спираючись на костур, подібний до топірця, дивиться із доброзичливим кепкуванням: йди, йди, шукай гуцула в горах, ачей, знайдеш! І не пробуй озиратися, бо все одно не вгледиш ані усмішки, ані того чоловіка, може, він щезник: був — та й пропав? Той, що у горах живе. "Той, що в скалі сидить".

* * *

Світ тонув у темряві гірської ночі. Ніч не підступала, не надходила. Вона спадала. Враз, як важка, густа злива. Поночі в горах сліпнеш глухо й безнадійно, мовби назавше. А все ж крізь те нічо-гонебачення відкрилися ажурні, чіткі контури старої Сурамської фортеці. Оскільки й на крок перед собою годі щось розрізнити, то здається, ніби машина рухається не вздовж дороги, а зненацька зависає в повітрі. І коли над головою сяйнули миттєво зорі, анітрохи не висвітлюючи земної пітьми, ми ніби піднялись угору, до тих зірок, і це був не тривіально-затертий образ із поганого вірша, а цілком виразне фізичне відчуття. "Куди ти дивишся, дивись униз, — розгнівався мій приятель, художник Акакій Ґелашвілі. — На небі нема нічого цікавого, самі звичайні зірки. А на землі — Сурамі..." Він увімкнув на всю потужність світло фар, і я осягнула зором і душею Сурамі — з його древньою фортецею, схожою на шпилі гір, і з навколишніми горами, шпилі яких нагадували зубчасту стіну неприступної фортеці. Сурамі з живлющим повітрям і лагідністю буйної зелені, Сурамі, в який вона, Леся, в'їздила напівжива, може, з усвідомленням безнадійності власної ситуації, розтерзана хворобою і втомлена співчуттям близьких людей. Тим співчуттям, яке виразно дозволяє тобі зрозуміти, що сподіватись на добре уже нема ніякої потреби.

Десь у Тбілісі був дім, який став останнім притулком Ніко Піросмані. Будинку у Сурамі, де Леся відмучила останні дні свого життя, давно нема. Однак я його побачила. Там, у тому будинку, світилася зараз тоненька свічечка й визрівали гарячі слова, яким не судилося ані впасти на папір, щоб запалити його, ані бути вимовленими вголос, щоб обсипати жаром гортань і слух. А проте вони існували, ці слова, жили, звучали, вони вп'ялися мені в душу, я мучилася ними, мов у лихоманці, і знову ж тут не йшлося про готове, давнє, залежане порівняння, а про звичайне, реальне фізичне відчуття. Ті слова мали колір, якого я ніколи не бачила й тому не знала його назви; слова мали форму, якої я не вміла осягнути. "Страшно вмирати на чужій землі", — сказав Акакій, наче здогадався, про що я думаю. Піросмані вмирав удома.

Ми приземлилися. Машина з гірської високості втрапила на освітлену рухливу автостраду, і від того, що слова були вимовлені вже в цілком звичній, буденній обстановці, я не зуміла на них відповісти. Усяка відповідь виглядала б неправдою. А втім, Акакій і не чекав ані відповіді, ані підтвердження своєї думки: нам обом не потрібні були довгі діалоги.

Мокрий від несподіваного дощу асфальт блищав, відбиваючи вогні машин, у небі тепер не було жодної зірки, вони зникли, як тільки ми спустилися з гір; поглинута часом і віддаллю, десь там, далеко, на іншій планеті, зосталася Сурамська фортеця, аж годі було повірити в її справдешність, — і всі людські життя й смерті враз сплелися, скрутились у мені одним суцільним клубком вселюдського життя й смерті, на одну коротесеньку, але незмірно болючу, таку болючу, як блискавка, мить я відчула, що прожила безліч життів і вмерла безліччю смертей, а тому моя власна повинна бути зовсім невагомою й зовсім легкою. Але перед тим я мушу, я зобов'язана, я дуже хочу ще чимало віднайти — принаймні домівку, що служила останнім притулком художникові Ніко Піросмані.

* * *

Маргарита заплела волосся у десяток тоненьких довгих кісок, вони чорними блискучими змійками химерно позвивалися у неї над потилицею. Богдан легко торкається Ґітиного плеча. Вона повертає до чоловіка обличчя з рухливими чорними бровами, смагляве її чоло виринає в слабкому спалахові вогню.

Вогонь поволі гине, покірний, негрізний. Вечір теж покірно й непомітно згасає. Тільки хлопчаки уздовж вулиці все ще палять листя.

— Гарно тобі в нас, правда? — всупереч своїй звичці мовчати, звертається до мене Богдан. — Є тут що малювати. На все життя вистачить. І дітям зостанеться.

— Що там малювати! Скажи краще, де їй ще таких крумплів печених дадуть? — сміється Маргарита, ворушачи шампуром жар. Із потемнілого вугілля, перегорілого й непотрібного, вилущуються останні жарини.

Киваю головою, бо з усім погоджуюсь: і малювати є що, і кращих крумплів не знайду.

— Але, як по правді сказати, вона картоплі нашої не варта. Думаєш, Богдане, вона знає, що їла? От хай признається, де блукала щойно!

— Вулицями Тбілісі, моя Марго.

— Я так і знала, що десь далеко. Як не на краю світу, то хіба лиш трохи ближче. Щонайменше — до Тбілісі добереться. Знаєш, Богдане, коли вона сидить із нами біля вогню? Коли насправді її закине в Тбілісі, або ще кудись... І що ж ти там оце зараз робила?

— Шукала дім, у якому жив Ніко Піросмані.

— Знайшла?

— Ще ні. Дороги ніхто не вказав. Кожен в інший бік радив іти.

— А насправді ти бачила той дім? Без твоїх притч — бачила?

— Бачила Тбілісі. Спершу сама блукала, а потім, як самота обридла, просила до компанії товаришку. Є там славна така дівчина. Грузинка. Лесею звати. Теж художниця.

— А що ж Піросмані?

— Піросмані? Гм... Зі мною в номері жила одна жінка — вже не пригадую, звідки й чого приїхала, так вона щовечора хвалилася, де була, що купила, а наприкінці питала: "А ви що ж сьогодні робили?" Я відповідала все одне й те ж: мовляв, шукаю дім Ніко Піросмані. От вона врешті й не витримала: "Ви вже за тим Піросмані ноги по коліна сходили. Він хто вам — родич, чи що? Або ж той дім у спадок залишив?"

— У спадок? А ти ж, звичайно, призналась — і родич, і в спадок, так?

— Призналась. Що ж мала казати?

— Та вже ж.

Богдан поворушив шампуром у золі, витяг настромлену на вістря картоплину:

— Лови. Це остання. Ти з далеких мандрів повернулась — гос-тися в нас.

Я бавилася обвугленою картоплиною. Хоч, правда, не бачила нічогісінько, так було темно, але ж знала, що картоплина чорна, як вугіль.

Вітер, наскрізь пропахлий димом із горіхового листя, залетів до нас на подвір'я. Відчувши прохолоду, Ґіта затиснула біля шиї комір куртки. Рухи теж більше вгадувалися. Пітьма трохи вже втомила.

— Богдане, чуєш, піди малого поклич до хати, бо він там і ночуватиме, як циган, коло тої ватри.

— Вони вже не палять вогню. Не видно, — сказав Богдан.

— Однаково поклич. Пізно. Що йому там робити між старшими? Спати пора.

Обминаючи по дорозі стару грушу, Богдан мимохідь торкнувся її шорсткого стовбура. Я це помітила. У небі поміж хмар з'явився місяць, він світив, як на картині Піросмані, і дещо можна було помітити принаймні те, як Богдан торкнувся рукою стовбура старої груші.